

ГЛАВА 3

ІСТОРИЧНІ СКЛАДОВІ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ТА ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Розділ 12. Історичні засади формування зовнішньополітичного курсу Республіки Казахстан

Свої кроки на міжнародній арені Республіка Казахстан (далі – РК), як і решта країн Центральної Азії (далі – ЦА), реалізують у непростих умовах. Не маючи глибоких традицій державності, країни регіону були позбавлені ще й історичного досвіду формування та реалізації самостійної зовнішньої політики. Географічне розташування регіону ЦА на периферії світового глобального розвитку, політична нестабільність, соціально-економічні проблеми, залежність від провідних суб'єктів світової політики, таких як КНР, РФ, США, ЄС, обмежують зовнішньополітичні ресурси країн регіону. Водночас правлячі кола центральноазійських держав цілком усвідомлюють, що їх здатність до підтримки контролю над соціально-економічними процесами у своїх країнах та збереження власної влади значною мірою визначаються зовнішнім середовищем становлення державності.

Після розпаду СРСР перед Казахстаном постало складне завдання переоцінити й переусвідомити важливі історичні події у житті казахського народу, роль та спадщину ключових історичних діячів, відтворити справжню історичну науку, яка б виважено й точно сформулювала ідеологічні постулати для розвитку сучасного казахстанського суспільства та розкривала всі аспекти, які раніше замовчувалися.

На формування зовнішньої політики незалежного Казахстану значний вплив здійснюють такі фактори як традиції його історичного розвитку, геополітичне розташування у центрі Євразійського континенту, на межі Європи й Азії в якості сполучної ланки між РФ і Китаєм та на перетині інтересів найбільших іноземних держав. Транспортно-комунікаційний потенціал Казахстану також привер-

тає увагу світової спільноти. Іншим важливим чинником є великі запаси природних та енергетичних ресурсів.

Казахстан є найбільшою країною Центральної Азії та лідером регіону за показниками соціально-економічного розвитку. Його площа складає 2 млн 724 тис. км², а чисельність населення – 18,2 млн осіб¹. За роки незалежності Казахстан зумів створити відносно ефективну модель економічного розвитку, здебільшого зорієнтовану на експорт енергоносіїв. Відповідно до рейтингу найбагатших країн світу, сформованого на основі показників Світового банку та МВФ, станом на 2020 р. РК займає 54-те місце серед 185 країн світу із загальним показником ВВП 135,13 млрд дол. та показником ВВП на душу населення у розмірі 9 731 дол.²

Казахстан розташований у центрі Євразії і віддавна перебуває на перехресті стародавніх цивілізацій світу, схрещенні транспортних артерій, у фокусі соціальних, економічних, культурних та ідеологічних зв'язків між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю, між Європою й Азією, між найбільшими державними утвореннями євразійського континенту³.

Поява перших тюркських та іраномовних держав на території Казахстану, їхній розквіт, криза і падіння датуються періодом VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Період з V ст. н. е. до 30-х років XVIII ст. – це епоха тюркського імперського розквіту: тюркських каганатів, держави Чингізхана, Золотої Орди, імперій Караханідів і Тимуридів⁴.

Держава Тимуридів (1370–1507) стала останньою імперією, що об'єднувала землі Центральної Азії. Після цього майбутнє регіону стали визначати не величезні наддержави, а менші державні утворення, помітну роль у створенні яких став відігравати місцевий етнічний компонент. Багаточисельні і віддалені нащадки Чингізхана, які претендували на титули ханів, входили до складу місцевої знаті, формуючи її найвищий прошарок і частково змішуючись із місцевим елементом. Вожді місцевих племен (беки, беї), а також еміри та султани місцевого походження набиралися сили і починали претендувати

1 Гарбузарова Е.Г. Центральная Азия в современных мирополитических процессах. Москва: Издательство «Аспект Пресс», 2020. С. 15.

2 Там само. С. 23.

3 Васильев О.А. Цивілізаційні засади трансформаційних та інтеграційних процесів в Республіці Казахстан. *Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів*. Збірник наукових праць. За заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», 2019. С. 192.

4 Васильев О.А. Вплив етнокультурних, релігійних і мовних чинників на процес модернізації Казахстану. *Зовнішні справи*. 2016. № 3. С. 54–59.

на верховну владу. Щоправда, Чингізиди як представники прямих і бокових гілок нащадків Чингізхана і далі користувалися престижем. Основна частина ЦА залишалася кочовою територією, зменшення зовнішніх вторгнень і набігів сприяло виникненню стійкої прив'язки етнічних груп до певної території. Таким чином, окремі групи населення регіону набували те, що в майбутньому стало називатися їх національною територією. Стабілізація території є однією із передумов формування сучасних етносів⁵.

Витоки казахської державності починають відслідковуватися з часів створення на території євразійських степів у середині VI ст. Тюркського каганату і, проявляючи свою тяглисть, ведуть до утворення у середині XV ст. Казахського ханства, яке було засновано у 1460-х рр. Саме з цього часу сучасний Казахстан веде відлік власної державності. У той час султани Джанібек та Гірей відділилися від хана Абулхайра, який очолював так звану державу «кочових узбеків» із політичним центром у місті Сигнак нинішньої Південно-Казахстанської області, та разом зі своїми прихильниками попрямували на територію нинішньої Алматинської області. Там знаходилася держава Могулистан, що виникла на руїнах іншої колишньої монгольської держави – Улусу Чагатая. Могульський хан Есен-Бука надав втікачам притулок. Після смерті Абулхайра і падіння його держави Джанібек та Гірей стали домінуючою політичною силою у степах нинішнього Казахстану. До них приєдналися всі племена, які проживали на цій території. Приблизно у період між 1459–1460 рр., часом втечі у Могулистан, та 1468 р., часом смерті Абулхайра, і відбулося утворення нового державного об'єднання – Казахського ханства. Важливо зазначити, що Казахське ханство вийшло із Улусу Джучі (Золотої Орди), а отже воно має безпосереднє відношення до його державності та історії⁶.

Початок XVIII ст. став переломним у житті казахського народу. У цей час території, на яких кочували казахи, розкинулись на великі простори від Іртиша до Уралу, на півночі доходили до Тоболу, а на півдні – до Сирдар'ї і Таласу. При цьому тогочасний Казахстан не був єдиною державою, оскільки він включав у себе три етнополітичні об'єднання – Старший, Середній та Молодший жузи, які являли собою державні утворення із слабкою центральною (ханською) владою. Ко-

5 Международные отношения в Центральной Азии: События и документы: Учеб. пособие для студентов вузов. А.Д. Богатуров, А.С. Дундич, В.Г. Коргун и др.; отв. ред. А.Д. Богатуров. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательство «Аспект пресс», 2018. С. 77–78.

6 Акимбеков С. Трудные времена. *Центр Азии*. 2015. № 5 (99). URL: <https://www.asiakz.com/trudnye-vremena>

жен жуз ділився на покоління, кожне покоління складалося із родів, роди своєю чергою ділилися на відділення і підвідділення⁷.

На чолі кожного жузу стояв хан, а інколи і декілька ханів, яких обирали представники знаті із середовища султанів-чингізидів. Основною соціально-економічної та політичної структури казахського суспільства був рід, у межах якого казахи кочували і випасали худобу, захищалися від ворогів, святкували та здійснювали обряди. Економічне життя базувалося на кочовому скотарстві, що доповнювалося землеробством та ремеслом, які відігравали допоміжну роль.

Головна загроза казахським ханствам у той час надходила з боку сильної та жорстко централізованої кочової держави західних монголів-ойратів – Джунгарського ханства, яка виникла в районі Алтаю, Тянь-Шаню та Гобі у середині XVII ст. Постійні напади загонів Джунгарського ханства принесли багато страждань казахському народу та призвели до міграції казахів на території Ходженту, Самарканду, Хіви та Бухари. Хоча війни із Джунгарією супроводжувались також і перемогами казахського ополчення, вони наочно продемонстрували політичну та військову слабкість казахських ханств. Найбільш жорстока військова кампанія джунгар проти казахів відбулася у 1723 р. Вона призвела до жахливого спустошення, яке в казахській історії іменується як «велике лихо». Внаслідок вторгнення джунгар Старший жуз був повністю підкорений, Середній – відкочував у володіння Бухари, а Молодший – рятувався у межах Хівинського ханства⁸.

В умовах постійних нападів джунгар казахські ханства вимушені були шукати союзника, який би міг їх захистити. Ця ситуація призвела до їхнього зближення з Росією. Спочатку хан Молодшого жузу Абулхаїр (1718–1748) у вересні 1730 р. звернувся до російської імператриці Анни із проханням про прийняття у російське підданство. У лютому 1731 р. був виданий імператорський указ, який це прохання задовольнив, і вже у вересні того ж року султани та старшини Молодшого жузу прийняли присягу російській імператриці⁹. Так розпочалося поступове приєднання казахських ханств до Росії.

При цьому слід зазначити, що визнаючи російське підданство, казахські хани не вважали себе пов'язаними якими-небудь зобов'язаннями перед Росією, за винятком гарантій безпеки сибірським поселенням та торговим караванам, які прямували із Росії до Централь-

7 Сулейменов Р.Б. Избранные труды. Т. 1. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. С. 20–21.

8 Международные отношения в Центральной Азии: События и документы. С. 92.

9 Сулейменов Р.Б. Указ. соч. С. 32–34.

ної Азії. Для прикладу, хан Середнього жузу Аблай (1771–1781) був фактично незалежним правителем, який виконував тільки ті вказівки царських властей, які вважав вигідними для себе. Також хан Аблай вів активну дипломатичну діяльність, зокрема із Китаєм, що викликало незадоволення російської влади¹⁰.

Після смерті хана Аблая у його володіннях посилювалися міжособні суперечності, які призвели до розпаду Середнього жузу на декілька феодалних утворень. Зрештою, ослаблення ханської влади і посилення впливу султанів та старшин дали підстави царському режиму у 20-ті рр. XIX ст. відмінити ханську владу у Середньому жузі¹¹, а остаточне приєднання казахських ханств до Росії завершилося у середині XIX ст.

Власне рання казахська державність формувалася в умовах неухильного падіння впливу регіону і колишнього військово-політичного значення кочових об'єднань. Тюркська імперська історія, як і увесь регіон Центральної Азії, не витримали грандіозних змін, які відбулися у світовій економіці упродовж XVI ст. Торгівля між Азією і Європою перейшла до рук європейців і стала відбуватися через морські шляхи, а тому регіон ЦА і сусідні з ним степи Євразії від Китаю до Ірану втратили своє колишнє важливе транзитне значення. І якщо раніше тут могли існувати величезні імперії, які спиралися, з одного боку на доходи від контролю торгових шляхів уздовж Великого Шовкового шляху, а з іншого – на військові можливості тюркських кочівників, то тепер регіон перетворився на віддалену периферію світової економічної системи. Його торгівельне і військове значення різко впало.

Після входження Центральної Азії до складу Російської імперії, казахські степи опинилися всередині імперської території. Розпочалася селянська слов'янська колонізація регіону, що досягла свого піку на початку XX ст. Враховуючи кочовий спосіб життя казахів та відсутність у них права приватної власності на землю, їхні найкращі земельні володіння примусово вилучалися та передавалися у користування селянам-переселенцям із російських та українських губерній, а казахи витіснялися у глибину степу на малоприсадатні землі.

Повстання 1916 р., яке відбулося під час Першої світової війни та охопило майже всю територію сучасного Казахстану, займає особливе місце в історичній пам'яті казахського народу. Воно набуло форми національно-визвольної революції і хоча зазнало поразки, проте

10 Там же. С. 86–87.

11 Там же. С. 136.

призвело до зростання національної самосвідомості, збільшення політичної активності та сформувало певний досвід самостійного державного будівництва казахського народу. Повстання мало антиколоніальну і антиімперіалістичну спрямованість, при цьому класовий момент, який проявлявся як боротьба проти феодалної верхівки, носив другорядний характер, порівняно із головним завданням національного і політичного визволення казахського народу¹².

Повстання 1916 р. стало передвісником наступних потрясінь для Російської імперії, яка припинила своє існування після лютневої та жовтневої революцій 1917 р. Для Казахстану обидві революції столітньої давнини зіграли стратегічно важливу роль. Перша революція у лютому 1917 р. зупинила негативний розвиток ситуації після жорстокого придушення повстання 1916 р. Друга революція у жовтні 1917 р. створила умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Зрештою, ці події зробили можливою появу сучасної держави Казахстан¹³.

У нинішньому Казахстані існує погляд на повстання 1916 р. як на трагічну подію. У цілому воно охопило території сучасних Казахстану, Киргизстану і Узбекистану. Але саме в Казахстані і Киргизстані повстання набуло наймовірних для Російської імперії масштабів і супроводжувалося безпрецедентною жорстокістю з обох сторін. У перебіг повстання і до його придушення було залучено багато людей, втрати були значними, причому серед повсталих – незрівнянно більшими. Сотні тисяч людей змушені були покинути свої землі і тікати до Китаю. Таке взаємне озлоблення було результатом того тупика, в якому до повстання опинилося і місцеве населення казахів та киргизів, і російські селяни-переселенці разом із царською адміністрацією. Цей глухий кут був прямим наслідком колоніальної політики Російської імперії щодо поневолених народів¹⁴.

Питання етногенезу – походження казахського народу є однією із найскладніших історичних проблем, яка потребує подальших досліджень. До цього часу не має єдиного та узгодженого серед дослідників розуміння проблеми етногенезу казахів. Тривалий час вивченню цього питання заважав той факт, що багато російських та іноземних

12 Деменко О.Ф. Повстання 1916 року та його вплив на формування національної ідентичності казахського народу. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2. С. 55–66.

13 Акимбеков С. 100 лет, которые потрясли мир. *Центр Азии*. 2017. № 5 (11). URL: <https://www.asiakz.com/100-let-kotorye-potryasli-mir>

14 Акимбеков С. 1916 год: сто лет как один день? *Центр Азии*. 2016. № 4 (104). URL: <https://www.asiakz.com/1916-god-sto-let-kak-odin-den>

дослідників змішували казахів з киргизами і внаслідок цього вважали, що казахи ведуть своє походження від енісейських киргизів¹⁵.

При всій багатомірності підходів до цієї проблеми, встановлено, що казахська народність склалася в основному із автохтонних племен та племінних об'єднань, які з давніх часів населяли величезну територію Казахстану.

Історичні передумови для формування казахської народності склалися вже у XI–XII ст., але цей процес був зупинений руйнівним монгольським нашествям, яке розмежувало існуючі етнічні групи, зруйнувало виробничу основу і традиційний уклад життєдіяльності та суттєво вплинуло на антропологічний тип тюркського населення регіону, посиливши у ньому монголоїдні риси¹⁶.

Р. Сулейменов підкреслює, що основним фактором етногенезу казахського етносу був соціально-економічний розвиток древніх і середньовікових кочових племен, які населяли територію Казахстану, та еволюція суспільних відносин в рамках існуючих політичних структур. Тож не випадково, що більша частина дослідників пов'язує завершальний етап етногенезу казахів із утворенням Казахського ханства – великого етнополітичного об'єднання, у рамках якого відбулася консолідація етнічних ознак казахського етносу¹⁷.

На переконання С. Акімбекова, самоідентифікація казахів як окремого етносу починається приблизно з початку XVI ст., коли відбувся поділ колишнього кочового населення Улусу Джучі на тих, хто був лояльний до Шибанідів і пішов разом з ними завойовувати Центральну Азію, і тих, хто залишився в степу Дешт-і-Кипчак і зберіг вірність спадкоємцям Урус-хана, які, швидше за все, були нащадками онука Чингісхана Орди. Прихильники Шибанідів забрали з собою ім'я «узбек», а прихильники нащадків Урус-хана придбали нову ідентифікацію «казаків», тобто вільних людей. Існує думка, що приблизно 500 років тому (1509–1511) у ході ряду запеклих збройних зіткнень між Шибанідами та нащадками Урус-хана і відбулося остаточне розділення племен східної частини монгольської держави Джучидів на узбеків і казаків (казахів)¹⁸.

Політична еліта сучасного Казахстану усвідомлює важливість проблеми формування політики національної пам'яті, розуміння своїх витоків та національної історії в усій її глибині і складності. Перший

15 Сулейменов Р.Б. Указ. соч. Т. 2. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. С. 289.

16 Там же. Т. 1. С. 181.

17 Там же. Т. 2. С. 295.

18 Акімбеков С. История в нашей жизни. *Центр Азии*. 2011. № 20–21 (57–58). URL: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1033>

президент РК Н. Назарбаєв (1991–2019) вважав, що до дослідження історії країни має бути комплексний підхід, а не фрагментарний. На його думку, для цього існують переконливі аргументи. По-перше, більшість протодержавних об'єднань, які знаходилися на території Казахстану, стали одним з елементів етногенезу казахської нації. По-друге, видатні культурні досягнення, які збагатили світову цивілізацію, не були привнесені в степ, а в більшості випадків народилися саме на казахській землі і потім поширилися на інші регіони. По-третє, історичні знахідки останніх десятиліть чітко підтверджують нерозривний зв'язок предків казахського народу із найпередовішими технологічними новаціями свого часу, що дозволяє по-новому поглянути на місце Великого степу в глобальній історії. Нарешті, назви деяких казахських племен і родів на багато сотень років старші етноніма «казак/казах», що свідчить про зовсім інші горизонти національної історії, ніж вважалося раніше¹⁹.

Досить складно і неоднозначно у сучасному Казахстані відбувається переосмислення спадщини радянського режиму. Адже практично кожен казахстанець безпосередньо пов'язаний і з позитивними, і з негативними сторонами радянської спадщини. У зв'язку з цим людям нелегко сформуванати єдину думку про те, які блага і які негаразди успадкувала держава та її населення за сім десятиліть існування СРСР.

Головне питання, з приводу якого все ще тривають дискусії, полягає у тому, чи був Радянський Союз ще одним втіленням російського імперіалізму, нехай із новою ідеологією, або ж це була ідеологічно консолідована багатонаціональна держава, в якій велика кількість народів та етносів мала широкі можливості для реалізації власного політичного, економічного і соціального життя.

Простої відповіді на це питання не існує. З одного боку – біль і скорбота казахського народу внаслідок сталінських репресій і злочинної політики колективізації. За деякими оцінками, у результаті колективізації було знищено більше половини всіх казахських домашніх господарств і понад 80% худоби, яка була основою для сільського господарства та традиційної культури казахів. Відразу після колективізації відбулися політичні репресії 1930-х рр. У Казахстані рідкісним винятком є сім'ї, старші представники яких не загинули в процесі колективізації або репресій²⁰.

Прямі втрати у результаті голоду 1930–1933 рр. оцінюються показником близько 1 млн 500 тис. загиблих (майже четверта частина із

19 Назарбаєв Н. А. Семь граней Великой степи. 21.11.2018. URL: https://kazakh-tv.kz/ru/view/items/page_199542_statya-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaev

20 Олкотт Марта Брилл. Советское наследие Казахстана. *Центр Азии*. 2011. №20–21 (57–58). URL: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1034>

6 млн 500 тис. осіб населення). До 90% загиблих становили етнічні казахи, притому, що на той час вони складали лише 57% всього населення республіки. Ще близько 1 млн 130 тис. осіб залишили свої землі і переселися, здебільшого, до Китаю²¹. Внаслідок цих потрясінь казахи стали етнічною меншиною на своїй території і залишалися у такому статусі фактично до кінця ХХ ст. Це пояснює суть колективної скорботи – казахам довелося чекати кілька поколінь для досягнення демографічного потенціалу, який відповідав ситуації кінця 1920-х рр.

Кампанія М. Хрущова щодо розвитку цілинних земель знову нанесла нищівного удару казахському тваринництву та у черговий раз змінила етнічний баланс у республіці не на користь корінного народу. Національна політика СРСР призвела до того, що на момент здобуття незалежності відбулася майже тотальна русифікація населення республіки. Велику ціну заплатив Казахстан і за присутність на своїй території ядерних, військових та хімічних об'єктів, випробувальних полігонів, які завдали непоправної шкоди екології.

З іншого боку – за часів СРСР були створені умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Етнічний казах Д. Кунаєв, який тривалий час займав пост першого секретаря компартії Казахстану (1964–1986), протягом 20 років був єдиним представником республік Середньої Азії у Політбюро ЦК КПРС. У роки правління Д. Кунаєва були закладені основи економічної диверсифікації Казахстану, вкладалися значні кошти у розвиток освіти і медицини та створення сучасної інфраструктури. Освоєння цілинних земель призвело до того, що землеробство стало важливим сектором економіки Казахстану і на сьогоднішній день забезпечує її диверсифікацію. Не зважаючи на всі дисбаланси мовної політики, письмова казахська мова сформувалася саме в радянський період. Хоча багато представників культурної еліти, які розвивали казахську мову, загинули під час репресій, їхні наступники зуміли продовжити й істотно розширити діапазон інтелектуальної продукції, що виходить казахською мовою, а також збагатили технічну складову цієї мови.

У науковому середовищі тривають дискусії стосовно сутності радянського минулого для регіону ЦА у цілому і для Казахстану, зокрема. Існують два основні підходи до оцінки радянської спадщини²².

21 Cameron S. *The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan*. Ithaca and London: Cornell university press, 2018. 277 p.

22 Лоринг Б. Колонизаторы с партийными билетами. Советский внутренний колониализм в Центральной Азии 1917–1939. 2014. URL: https://teletype.in/@postcap/HJ_2xxmB4?fbclid=IwAR3Y_N4j15WvJzgYiyf5C58mbdcuO6sHqixv_JvdyPzB09yAijChD77fTn4

Перший підхід отримав назву «колоніального». Він обґрунтовує точку зору, що Радянський Союз був колоніальною імперією, оскільки: 1) існувала жорстка економічна експлуатація ресурсів регіону для поліпшення становища метрополії; 2) мав місце примус корінного населення до відповідності західним культурним нормам у різних сферах; 3) функціонувала чітка система політичного контролю, яка підкоряла корінних жителів Центральної Азії європейським, російськомовним більшовикам.

Представники «модернізаційного» підходу зазначають, що радянський режим прагнув позбутися наслідків російського імперського минулого та встановити рівність між різними народами Російської імперії, включивши їх в політичну систему СРСР на рівноправній основі. Ця ідея підтверджується тим, що комуністичні чиновники з числа корінних народів ЦА займали важливі посади в своїх республіках і брали активну участь у радянській трансформації.

Б. Лоринг синтезував ці два підходи і обґрунтував висновок, що Центральна Азія в радянські часи існувала в якості внутрішньої колонії СРСР. По-перше, економіка республік ЦА у радянські часи втратила власну самодостатність і розвивалася у цілковитому підпорядкуванні промисловим потребам європейської частини СРСР. По-друге, відсутність впливу на економічні відносини і політичну систему жорстко закріпила роль ЦА в якості постачальника сировини. По-третє, завжди існувала нерівність між російськомовним населенням та корінними жителями республік Центральної Азії, яка проявлялася в етнічному розподілі праці, що своєю чергою посилювало національну ідентифікацію серед корінних жителів регіону²³.

Будівництво національної державності у Казахстані після здобуття незалежності у 1991 р. спиралося на консолідацію суспільства довкола титульного етносу. Проте, на відміну від інших країн Центральної Азії, специфіка Казахстану полягала у відсутності чисельної переваги представників титульної нації у національному складі населення на момент проголошення незалежності.

Станом на 1989 р. чисельність казахів складала лише 40% населення, а росіян і представників інших етносів – 37,6% і 20% відповідно²⁴. Така ситуація доповнювалася домінуванням російської мови у всіх сферах суспільного життя та незначним поширенням казахської мови, у тому числі навіть серед значної частини титульної нації. Саме

23 Там же.

24 Рыжичкин Н. Постсоветский Казахстан. Пути формирования национальной идентичности. *Свободная мысль*. 2020. № 3. С. 176.

тому казахстанський підхід до національного будівництва на зорі незалежності був комбінованим, тобто мало місце поєднання громадянського й етнічного компонентів, що, крім іншого, знайшло своє виявлення і у подвійності політики національної пам'яті цієї країни. З одного боку, у пострадянський період підкреслювалися ті позитивні моменти, які були у спільній історії усіх народів колишнього СРСР, пов'язані із модернізацією економіки та осучасненням колишнього патріархального укладу життя суспільства, з іншого – відбувалося переосмислення національної історії через критику попереднього історичного досвіду, пов'язаного із періодами колоніальної політики царизму та радянської тоталітарної системи.

Зокрема, у сучасному науковому дискурсі РК наголошується, що після утворення у середині XV ст. Казахського ханства поступальний розвиток державності змінився періодом боротьби з іноземними загарбниками – спочатку джунгарами, а потім Російською імперією. Він завершився втратою державності, боротьба за відновлення якої подається у вигляді телеологічно побудованого нарративу героїчної боротьби за незалежність, який поєднав цілий ряд історичних подій та періодів. Серед них – повстання проти російської колонізації кінця XVIII – першої половини XIX ст., просвітницька діяльність казахської національної інтелігенції початку XX ст., повстання 1916 р. та національно-визвольний рух у м. Торгай під керівництвом А. Іманова, створення та діяльність політичної партії «Алаш», селянські бунти і повстання 1929–1931 рр. як відповідь на терор радянської влади, і, нарешті, виступи казахської молоді проти диктату союзного центру у листопаді 1986 р. у м. Алмати²⁵.

З метою формування інклюзивної загальнонаціональної ідентичності, яка б інтегрувала колективний історичний досвід усіх етнічних груп сучасного Казахстану, у країні 31 травня широко відзначається День пам'яті жертв політичних репресій та голоду, запроваджений указом президента Казахстану 5 квітня 1997 р. Н. Назарбаєв свій підхід до проблематики репресій у СРСР обґрунтував трьома принципами, які він назвав «чорними уроками тоталітаризму». По-перше, збереження пам'яті про жертви репресій є моральним обов'язком кожного казахстанця перед своїми предками; по-друге, це можливість збагнути причини соціально-економічного відставання Казахстану й усвідомити необхідність форсованих реформ як засобу повернення до свого історичного шляху, який був перерваний тоталітарним режимом; по-третє, пам'ять про минуле є застереженням

25 Там же. С.179.

від повторення помилок у майбутньому²⁶. Таким чином, усі три зазначені уроки спрямовані на повний розрив із спадком тоталітарної системи і є своєрідною настановою щодо недопущення її повернення.

Можна зробити висновок про намагання політичної еліти РК досягти своєрідного балансу між двома групами символів, одні з яких орієнтовані на внутрішньоетнічну, а інші – на загальногромадянську консолідацію казахської нації. При цьому процес національно-державного будівництва все ж таки відбувається з опорою на консолідуючу роль титульної нації, що поступово призводить до казахізації суспільно-політичного та інформаційного простору країни, причому її потенціал ще далеко не вичерпаний, особливо у зв'язку із подальшим збільшенням частки титульної нації, зростанням інтересу до проблематики голоду та політичних репресій та поступовою втраченою впливу радянсько-російських наративів у політичному та історичному дискурсі РК. Безумовно, ці процеси впливають і на зовнішньополітичне позиціонування Казахстану на міжнародній арені.

Слід зазначити, що такий зважений, послідовний і системний підхід до формування політики національної пам'яті, дослідження історичного минулого, міжнаціональних і міжконфесійних стосунків, мовної політики дає свій результат. Так, М. Олкотт, вивчаючи історію Казахстану протягом тривалого періоду з XV ст. до сьогодення, стверджує, що успіх зовнішньої і внутрішньої політики РК полягає в тому, що «Н. Назарбаєв зберігав зважений баланс між мусульманською та європейською ідентичністю своєї країни» та у своїй політиці поєднував рух у напрямку демократії західного стилю з управлінням економікою в дусі «азійських» тигрів²⁷.

Слід зазначити, що намагання критично переосмислити історичне минуле та створити національну модель колективної пам'яті у Казахстані відбувається не просто. У першу чергу це стосується історії відносин Казахстану та Росії. З урахуванням тісних інтеграційних зв'язків між вказаними країнами, це питання набуває стратегічно важливого характеру. При цьому російська історична свідомість заперечує сам факт колоніального характеру своєї присутності у Центральній Азії. Значна частина російських політиків та науковців пов'язує виникнення казахської державності із розпадом СРСР та створенням незалежних пострадянських держав у 1991 р., пере-

26 Там же. С.181.

27 Фаизова Р.С. Роль Республики Казахстан в интеграционных процессах на постсоветском пространстве (1991–2010 гг.): автореф. дис. ...канд. ист. наук. Москва, 2011. С. 8.

креслюючи попередні історичні періоди, які мають відношення до формування державності сучасного Казахстану. Водночас факт перебування казахських земель у складі Російської імперії, а потім – Радянського Союзу, багатьма російськими дослідниками подається як успішний модернізаційний етап в історії РК, що забезпечив розвиток соціально-економічної сфери, сприяв культурному піднесенню та підвищенню рівня життя громадян.

Загалом у Російській Федерації негативно сприймають намагання Казахстану переосмислити власне історичне минуле та створити національну модель колективної пам'яті, позбавлену ідеологічних штампів імперського та радянського періодів. Республіка Казахстан часто сприймається не як незалежна суверенна держава, а як сфера російського впливу, як частина так званого «Русского мира». При цьому російські керманічі часто демонструють зверхне та зневажливе ставлення до свого сусіда і «стратегічного партнера». Зокрема, у серпні 2014 р. президент Росії В. Путін у притаманній йому нахабній манері зазначив, що у казахів ніколи не було державності до моменту розпаду СРСР. Ця фраза викликала бурхливу реакцію казахстанської громадськості. Як відповідь, у жовтні 2015 р. у Казахстані пройшли святкування 550-ї річниці утворення Казахського ханства, а в країні та суспільстві помітно зріс інтерес до історії державності²⁸.

Загалом багато політиків і науковців РК підкреслюють, що сучасний розвиток Казахстану відбувається на основі ідей євразійства²⁹. Але політична еліта й наукова думка РК трактують євразійство під власним кутом зору, який суттєво відрізняється від російських підходів. Один із головних ідейних натхненників та засновників проекту Євразійського політичного й економічного союзу Н. Назарбаєв зазначав, що в основі цього об'єднання повинні бути економічні інтереси, добровільність, рівноправність, невтручання у внутрішні справи країн та повне дотримання суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів країн.

Крім того, Н. Назарбаєв виділив три рівні сучасного казахського євразійства. Перший рівень – національно-державний, на якому Казахстан осмислюється як азійська і європейська країна одночасно; другий рівень – регіональний, де наголошується на взаємовигідній євразійській інтеграції; і третій рівень – глобальний, де Казахстан розглядається як держава, що займає «серединне» положення між

28 Акимбеков С. Трудные времена.

29 Дюсалинова Б.К., Сагатова А.С. Идея евразийства в контексте современной общественно-политической мысли Казахстана. 2009. URL: <https://articlekz.com/article/14335>

Сходом і Заходом³⁰. Євразійська інтеграція у розумінні Н. Назарбаєва має бути спрямована на посилення державного суверенітету, економічного й політичного потенціалу Республіки Казахстан та інших держав-учасниць Євразійського союзу у глобальному світі. Казахстан прагне використовувати духовну спадщину і традиції як Сходу, так і Заходу. Оскільки країна знаходиться одночасно і в Європі, і в Азії, на стику двох світових релігій: християнства та ісламу, вона прагне відкритого діалогу між різними країнами, релігіями, культурами й цивілізаціями, щоб зробити світ безпечнішим.

Таким чином, казахстанський підхід до євразійства має дуже мало спільного із агресивними імперіалістичними євразійськими ідеями, які генерує та втілює на практиці Російська Федерація. Декларування євразійської інтеграції в якості одного із пріоритетів зовнішньої політики Казахстану – це своєрідний захисний механізм, який знаходить підтримку з боку Росії та стримує її у наданні підтримки радикальним групам російських націоналістів та козачим рухам на півночі Казахстану.

Узагальнюючи підходи казахстанських дослідників до аналізу зовнішньої політики незалежного Казахстану, умовно її розвиток можна розділити на декілька періодів³¹. Перший із них розпочався у 1991 р., тривав до середини 1990-х рр. і був пов'язаний із формуванням основ державності та становленням зовнішньої політики країни. Другий період (друга половина 1990-х – початок 2000-х рр.), пов'язаний зі створенням сучасних державних інституцій країни на основі Конституції 1995 р., характеризувався диверсифікацією зовнішньополітичних зв'язків та інтенсифікацією співробітництва із багатьма країнами та міжнародними організаціями. Третій період розпочався після подій 11 вересня 2001 р., тривав до 2008 р. та характеризувався серйозними змінами у світовій політиці. Четвертий – розпочався із глобальної фінансової кризи 2008 р., ознаменував собою руйнування основ світового порядку і умовно тривав до 2019 р. З 2019 р. розпочався сучасний етап розвитку зовнішньої політики Казахстану, основною характеристикою якого є процеси транзиту влади від Н. Назарбаєва до його спадкоємця К-Ж. Токаєва (з 2019).

Ключові положення стратегії й тактики зовнішньополітичної діяльності РК формуються у законодавчих актах, Концепціях

30 Никулина А.А., Торопыгин А.В. К вопросу о концептуальной основе развития Евразийской интеграции. 2017. С. 64.

31 Веденеева В. Казахстан: строительство независимого государства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. Том 62. № 12. С. 127; Тургамбаев А. Основные этапы развития внешней политики Республики Казахстан. *Международная жизнь*. 2019. № 7. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2212>; Гарбузарова Е.Г. Указ. соч.

зовнішньої політики Республіки Казахстан (за роки незалежності ухвалено чотири редакції цього документу), стратегіях, посланнях, виступах лідерів країни тощо.

Після здобуття незалежності 16 травня 1992 р. у статті «Стратегія становлення та розвитку Казахстану як суверенної та незалежної держави» Н. Назарбаєв проголосив перші концептуальні підходи до зовнішньополітичної стратегії держави. Вказана стаття фактично стала першою спробою осмислення власного суверенного шляху розвитку РК, особливістю якого був задекларований намір втілювати у життя миролюбну зовнішню політику, встановлення та вдосконалення рівноправних та взаємовигідних відносин з тими державами, які виявляють інтерес до співпраці з Казахстаном³².

Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан 1995 р. вперше задекларувала важливість проведення багатовекторної політики, спрямованої на дотримання довгострокових національних інтересів. Географічне розташування країни у регіоні ЦА оцінювалося як міст між Заходом та Сходом. Відповідно до Концепції 1995 р., Казахстан визначив пріоритетами розвиток дружніх відносин із Росією, плідних взаємин із Китаєм та іншими країнами. Перед органами державної влади було поставлено завдання щодо завершення процесу делімітації державних кордонів. Варто зазначити, що Концепція 1995 р. декларувала важливість співробітництва із західними країнами та створеними ними міжнародними організаціями. Як наслідок, 27 травня 1994 р. Казахстан доєднався до програми «Партнерство заради миру» з метою зміцнення діалогу та військової співпраці з НАТО³³.

Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан 2001 р. також особливу увагу приділила принципу багатовекторності як засобу дотримання балансу між бажаннями та можливостями Казахстану на міжнародній арені. У зв'язку зі змінами міжнародної безпекової ситуації, у 2005 р. указом президента до Концепції 2001 р. були внесені деякі корективи, спрямовані на забезпечення захисту інтересів РК на світовій арені у якості нового регіонального лідера. Зовнішньополітична стратегія започаткувала прагнення дотримуватись правила: «спочатку економіка, потім політика»³⁴.

Концепція зовнішньої політики РК на 2014–2020 рр. від 21 січня 2014 р. базувалася на визначених у Стратегії «Казахстан-2050»

32 Тургамбаєв А. Указ. соч.

33 Даниярова А.Е. Взаимодействие Казахстана и Организации Североатлантического договора (НАТО). *Республика Казахстан в системе мировой политики* / под ред. акад. НАН РК А.М. Газалиева. Караганда: Изд-во КарГТУ, 2011. С.30.

34 Тургамбаєв А. Указ. соч.

підходах до формування та реалізації зовнішньополітичного курсу. Принциповою відмінністю цієї концепції від попередніх став акцент на збільшенні міжнародної ролі Казахстану та намаганні дати відповідь на появу нових трендів у світовій політиці та економіці. Стратегія «Казахстан-2050» окреслила стратегічну мету – входування Казахстану до 30-ти найбільш розвинених країн світу до 2050 р.

Особливістю Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2014–2020 рр. стала її публічність. Пріоритети зовнішньої політики були визначені наступним чином: 1) просування державних інтересів на прагматичних засадах послідовності та збалансованості; 2) відповідальність за регіональну безпеку в Центральній Азії, сприяння усуненню передумов конфліктних ситуацій у регіоні; 3) підтримка міжнародних ініціатив щодо посилення заходів безпеки у світі; 4) посилення співробітництва з різними країнами та організаціями з метою зміцнення національної обороноздатності; 5) зміцнення дружби та співробітництва з РФ, КНР, США, країнами ЦА, ЄС та Азійсько-Тихоокеанського регіону; 6) поступовий перехід країни на «зелений» шлях розвитку та входження до числа 30-ти розвинутих країн світу; 7) збереження національно-культурної самобутності, надання підтримки казахській діаспорі та казахській мові за кордоном³⁵.

Аналіз нової Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2020–2030 рр., яка була затверджена 6 березня 2020 р., дозволяє зробити висновок про спадкоємність у здійсненні офіційного зовнішньополітичного курсу Казахстану, основи якого були закладені Н. Назарбаєвим, та продовження реалізації багатовекторної, збалансованої зовнішньої політики. При цьому у вказаному документі відкрито заявляються наміри закріпити за собою статус держави-лідера у регіоні Центральної Азії³⁶.

Традиційно важливим зовнішньополітичним партнером РК залишається Російська Федерація. Ще у липні 1998 р. у Москві президентами Казахстану і Росії була підписана «Декларація між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про вічну дружбу і союзництво,

35 Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2014–2020 годы и задачи по ее реализации: Материалы «круглого стола» / Отв. ред. Б.К.Султанов. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2014. С. 21–22.

36 Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. 09.03.2020. URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody

орієнтовані у XXI сторіччя». При цьому варто підкреслити, що перший президент РК, як і багато представників політичної еліти Казахстану, характеризуючи казахсько-російські відносини, вважали за краще уникати терміну «союзниттво»³⁷.

Принциповою відмінністю позиції президента Казахстану К-Ж. Токаєва від його попередника є чітке визначення характеру державних відносин з Росією як союзницьких. Зокрема, нова Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан (2020) відносинам із РФ приділяє першорядне значення та надає особливого статусу. Вперше в основоположному казахському зовнішньополітичному документі вказується на необхідність подальшого розвитку «союзницьких відносин з Російською Федерацією». Що стосується інших пріоритетів зовнішньополітичної стратегії РК, то у Концепції зазначається, що Казахстан буде розвивати: всебічне стратегічне партнерство з КНР; розширене стратегічне партнерство з США; стратегічні взаємини з державами Центральної Азії; розширене партнерство і співробітництво з Європейським Союзом і його державами-членами.

Також пріоритетом зовнішньої політики Концепція визначає «продовження тісної взаємодії з державами-учасницями Євразійського економічного союзу»³⁸.

Проте оцінюючи п'ятирічний період діяльності ЄАЕС, важко побачити позитивну динаміку у розвитку цього проекту. Якщо Казахстан, як і Білорусь, у поглибленні євразійських інтеграційних процесів керуються суто економічною логікою, сподіваючись на зростання товарообігу між країнами, розширення ринків збуту, збільшення виробництва продукції, можливість транспортувати свою експортну продукцію через територію Росії за внутрішніми російськими тарифами, то для Росії, крім суто економічних питань, важливе значення мають геополітичні й гео економічні інтереси, зокрема, прагнення взяти під свій контроль ключові економічні активи в пострадянських державах та залучити до об'єднання якомога більшу кількість країн. На сьогоднішній день Москва повністю домінує в ЄАЕС, нав'язує вигідні лише їй рішення та значною мірою контролює наднаціональні структури. Водночас Казахстан періодично висловлює невдоволення економічною політикою РФ через те, що казахським товарам дедалі важче конкурувати з дешевшою російською продукцією. Стримують

37 Султанов Б. Казахстано-российские отношения во внешней политике президента К.-Ж. Токаева. *Россия и новые государства Евразии*. 2020. № 2. С. 61.

38 Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы.

євразійську інтеграцію і санкції Заходу проти Росії та російські економічні контрзаходи у відповідь, які Москва вводить, не порадившись із країнами-партнерами по ЄАЕС.

Негативно впливають на євразійські інтеграційні процеси структурні відмінності національних економік, їхній асиметричний характер, різний рівень державного регулювання та соціального патерналізму. Як наслідок, економічна співпраця демонструє значні дисбаланси між сторонами на користь РФ. ЄАЕС характеризується незначною часткою внутрішнього товарообігу, який, за даними Євразійської економічної комісії, за час існування об'єднання фактично не зріс, дорівнюючи близько 14%³⁹. Для Казахстану доля країн ЄАЕС у структурі товарообігу за 2019 р. становила лише 22,2%⁴⁰.

Активно розвивається співробітництво Казахстану із Китайською Народною Республікою, яке із кінця 2014 р. здійснюється у рамках узгодження китайської ініціативи Економічного пояса Шовкового шляху (ЕПШШ) і казахської національної програми «Нурли жол». Не зважаючи на цілий ряд проблем, казахсько-китайська співпраця динамічно розвивається. По-перше, існує обопільний інтерес щодо збільшення транзиту через територію Казахстану китайських вантажів та розвитку транспортної і логістичної інфраструктури на території РК. По-друге, Китай надає щедри кредити і готовий фінансувати не тільки проекти в рамках ЕПШШ, а й проекти у рамках програми «Нурли жол». По-третє, на відміну від Росії та США, Китай не висуває ніяких попередніх політичних умов⁴¹.

Окрім цього, зростають обсяги взаємної торгівлі. Відповідно до статистики Митної служби Китаю, за 2021 р. загальний товарообіг між Китаєм і Казахстаном досяг 25,25 млрд дол., що на 17,6% більше ніж за попередній рік. Із них експорт КНР до РК становив 13,98 млрд дол., а імпорт Китаю з Казахстану досяг 11,27 млрд дол. США⁴².

Збільшується кількість казахстанських громадян, які здобувають вищу освіту у Китаї. Станом на 2020 р. навчання у КНР проходили понад 14 тис. студентів із Казахстану. Близько третини із них навчали-

39 Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза. Январь-декабрь 2019 г. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2019/Analytics_I_201912.pdf

40 Аналитические материалы. Сайт Евразийской экономической комиссии. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Pages/default.aspx

41 Сыроежкин К. Проблемы современных казахстанско-китайских отношений. *Россия и новые государства Евразии*. 2019. № 1. С. 21.

42 Как развиваются торговые отношения Казахстана и Китая. 22.04.2022. URL: <https://kapital.kz/economic/104880/kak-razvivayut-sya-torgovyye-otnosheniya-kazakhstan-i-kitaya.html>

ся безкоштовно, завдяки різним грантам, що надаються китайським урядом⁴³.

Інтенсивно розвиваються туристичні контакти та інформаційні комунікації, зростає чисельність спільних казахстансько-китайських підприємств. Станом на 2021 р. їх кількість на території Казахстану складала близько 700⁴⁴.

До проблемних моментів у казахсько-китайських відносинах слід віднести: домінування на ринках Казахстану китайських товарів, що істотно знижує можливості Казахстану розвивати власне виробництво; високу корупційну складову (дані китайської та казахстанської статистики за обсягами двосторонньої торгівлі різняться на 4–6 млрд дол. щорічно); перетворення економіки Казахстану на сировинний придаток економіки КНР, оскільки у структурі казахстанського експорту переважають енергоресурси, чорні й кольорові метали та інші товари із низькою доданою вартістю; зростаючу залежність РК від китайських кредитних ресурсів; загрозу китайської трудової міграції (цю проблему важко оцінити детально, оскільки точні статистичні дані щодо кількості й структури китайської міграції відсутні); збільшення впливу китайських компаній у сфері видобутку нафти й газу, зростання конкуренції між Росією і Китаєм за енергоресурси Казахстану та Центральної Азії загалом; невирішеність питання про використання транскордонних річок; міфи про ймовірну «китайську експансію», які мають місце серед казахів та провокують їх до антикитайських виступів⁴⁵.

Щодо співробітництва Казахстану із США, то у сучасних умовах воно здійснюється як на двосторонній основі, так і у рамках взаємодії США із регіоном ЦА через платформу C5+1. У прийнятій «Стратегії Сполучених Штатів у Центральній Азії на 2019–2025 роки: зміцнення суверенітету і економічного процвітання» зазначається, що «головний стратегічний інтерес Сполучених Штатів у цьому регіоні полягає у створенні більш стабільної і процвітаючої Центральної Азії, яка може вільно реалізовувати політичні, економічні й безпекові інтереси з різними партнерами на своїх власних умовах, пов'язаної зі світовими ринками і відкритої для міжнародних інвестицій,

43 Марценюк Т. Обучение в Китае для казахстанцев: гранты, условия. 20.01.2020. URL: <https://www.nur.kz/family/school/1836645-obucenie-v-kitae-dla-kazahstancev-granty-uslovia/>

44 Рост торговли, экспорт и открытие китайского рынка для Казахстана. Что говорят цифры. 28.04.2021. URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/rost-torgovli-eksport-i-otkrytie-kitajskogo-rynka-dlya-kazahstana-chto-govoryat-cifry>

45 Сыроежкин К. Указ. соч.

яка має сильні демократичні інститути, дотримується верховенства закону і поважає права людини. Стабільна і захищена ЦА вносить безпосередній внесок у зусилля США по боротьбі з тероризмом, підтримку регіональної стабільності, зміцнення енергетичної безпеки та підвищення економічного процвітання в регіоні і за його межами»⁴⁶.

У сучасних умовах Казахстан, який зміг вийти за рамки регіонального контексту ЦА та підняти свій престиж на міжнародній арені, представляє головний інтерес для США у якості основного стратегічного партнера у регіоні.

У Казахстані функціонує понад 500 компаній за участю США, американські інвестиції оцінюються приблизно у 50 млрд дол. Під час візиту до США президента Н. Назарбаєва у січні 2018 р. було укладено понад 20 комерційних угод на загальну суму 7 млрд дол., спрямованих на реалізацію проектів у сферах авіації та космічних технологій, енергетики та сільського господарства, інфраструктурних проектів.

У квітні 2018 р. Казахстан дозволив американським військовим використовувати каспійські порти Актау і Курик у логістичних цілях для здійснення транзиту вантажів через казахську територію до Афганістану. Останніми роками США значно зміцнили й розширили військово-політичне співробітництво з Казахстаном. У 2019 р. РК отримала американську фінансову допомогу у розмірі 1,7 млн дол. для підтримки експортного контролю й безпеки кордонів та підготовки збройних сил. Вказана співпраця здійснюється на основі підписаного сторонами п'ятирічного плану військово-технічного співробітництва на період 2018–2022 рр.⁴⁷. Завдяки активним відносинам із США в енергетичній та військово-політичній сферах Казахстан урівноважує вплив РФ на свій політичний курс.

Сучасні пріоритети Казахстану ставлять перед країною амбітну мету – увійти до числа 30-ти розвинених країн світу до 2050 р., реалізувати п'ять інституційних реформ, здійснити масштабну модернізацію країни, знайти нові можливості для розвитку в умовах четвертої промислової революції, модернізувати суспільну свідомість,

46 Стратегия Соединенных Штатов в Центральной Азии на 2019–2025 годы: укрепление суверенитета и экономического процветания. 05.02.2020. URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/u-s-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity-ru/>

47 Гегелашвили Н.А., Модникова И.В. Казахстан в зеркале политики администрации Д. Трампа. *США & Канада: экономика, политика, культура*. 2019. № 49 (9). С. 96–97

реалізувати комплексні соціальні ініціативи⁴⁸. Детальний план реалізації вказаних завдань представлений у цілому ряді документів, зокрема, таких як Стратегія розвитку Республіки Казахстан до 2050 р., Державній програмі інфраструктурного розвитку «Нурли жол», Стратегічному плані розвитку Республіки Казахстан до 2025 р., Державній програмі «Цифровий Казахстан»⁴⁹, посланнях Президента до народу Казахстану та інших документах.

Останніми роками у Казахстані реалізується цілеспрямована політика, сфокусована на формування власної цивілізаційної основи, на утвердження верховенства казахської мови у всіх сферах суспільного життя та структурах державної влади всіх рівнів, на поширення англійської мови в освіті, науці, державному управлінні та інших сферах.

З цією метою Указом президента Республіки Казахстан від 29 червня 2011 р. була затверджена Державна програма розвитку і функціонування мов у Республіці Казахстан на 2011–2020 рр. Програма спрямована на забезпечення пріоритетного розвитку державної мови як найважливішого фактору зміцнення національної єдності та повноцінне задоволення духовно-культурних і мовних потреб громадян Казахстану. Виконання програми передбачає збільшення частки дорослого населення, яке володіє державною мовою до 95%⁵⁰.

З метою забезпечення модернізації казахстанського суспільства, поліпшення комунікації із зовнішнім світом та сприяння поширенню англійської мови Н. Назарбаєв видав указ № 569 від 26 жовтня 2017 р. «Про переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку». Указ ставить завдання перед урядом країни забезпечити поетапну реалізацію цієї мети до 2025 р.⁵¹.

Рішення про переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку було негативно сприйнято у Російській Федера-

48 Ответ Казахстана на глобальные вызовы. 04.05.2018. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/otvet-kazahstana-na-globalnie-vizovi--otechestvennie-eksperti-obsudili-povestku-aef2018>

49 Стратегии и программы Республики Казахстан. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs

50 О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы. URL: <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyu-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>

51 Указ Президента Республики Казахстан от 26 октября 2017 года № 569 «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графика». URL: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-killirily-na-latinskuyu-grafiku

ції. В умовах гострого протистояння із Заходом, Кремль намагається зміцнити відносини з традиційними партнерами, щоб не залишитися в цілковитій ізоляції. Тому латинізацію казахської мови Росія розглядає крізь призму геополітики та сприймає таке рішення як прагнення Казахстану диверсифікувати і посилити свої зовнішні зв'язки в західному напрямку. На переконання деяких російських представників, перехід казахської мови на латинську графіку є жестом політичного характеру, який повинен продемонструвати, що крім пріоритетів євразійської інтеграції у Казахстану є й інші цілі, які можуть скоригувати вектор казахської зовнішньої політики⁵².

Сучасний розвиток РК значною мірою залежить від перебігу процесу транзиту влади, що розпочався у країні за ініціативи першого президента Н. Назарбаєва, та полягає у намаганні вибудувати інституційну систему балансів з метою забезпечення внутрішньополітичної стабільності та гарантій безпеки нинішній владній еліті. З огляду на те, що анонсовані політичні реформи мають демонстративний «косметичний» характер, Казахстан залишається консолідованою авторитарною державою. Відтак не слід очікувати на глибинне перерформатування владної системи у короткостроковій перспективі⁵³.

У цілому постназарбаєвський період у Казахстані характеризується загостренням внутрішньополітичної боротьби, проявами якої стали події, що почалися відразу після відходу першого президента з поста глави держави. Варто відзначити мітинги і протести, що відбулися відразу після опублікування указу про перейменування міста Астана у Нур-Султан, а також напередодні і після президентських виборів 2019 р. Акції протесту проходили і під час офіційного візиту президента К-Ж. Токаєва до Китаю у вересні 2019 р. Спроби організувати протестні акції не припиняються. Випробуваннями на міцність для влади стали вибухи боеприпасів на військових складах поблизу м. Арись влітку 2019 р. та погроми у с. Масанчі у лютому 2020 р., під час яких загинуло 11 громадян дунганської національності, та зниження вартості казахського тенге відносно долара США, внаслідок падіння цін на енергоносії.

Негативно на ситуацію в країні впливають і скандали, пов'язані із онуком першого президента – А. Назарбаєвим, який знаходиться на примусовому лікуванні від наркозалежності, а також

52 Султанмуратов Н. Трудности перевода. *Центр Азии*. 2017. № 5 (111). URL: <https://www.asiakz.com/trudnosti-perevoda>

53 Орлик В.В. Політичні процеси в Республіці Казахстан у контексті «транзиту влади». *Стратегічна панорама*. 2018. № 2. С. 72.

судові розслідування у Лондоні, спричинені арештом нерухомості доньки Н. Назарбаєва Даріги та її іншого сина – Нурали⁵⁴. На цьому тлі лідер опозиційного руху «Демократичний вибір Казахстану», колишній урядовець і банкір, який знаходиться у вигнанні, М. Аблязов регулярно закликає населення Казахстану до протестних акцій.

Серйозним випробуванням на міцність для державності Казахстану стали масові протести, які охопили країну на початку 2022 р. Вони супроводжувалися погромами і мародерством та призвели до загибелі сотень осіб. Причинами протестів стали: необґрунтоване підвищення цін на енергоносії, яке було сприйняте як спроба великого капіталу РК збагатитися за рахунок населення; незадовільні умови праці та низька заробітна плата робітників енергетичного сектору; велика різниця у доходах простого населення і верхівки країни; небажання молодого покоління жити в авторитарній країні; опозиційні настрої казахської інтелігенції, яка засуджує нинішню політику влади, відповідно до якої громадяни Казахстану позбавлені впливу на політичні та соціально-економічні процеси у країні. Наслідками протистояння у січні-лютому 2022 р. стало усунення від влади клану Н. Назарбаєва та підвищення запиту серед населення країни на політичні та економічні зміни у РК.

Досвід соціально-економічного розвитку Республіки Казахстан, однієї із лідерів на пострадянському просторі у питаннях проведення економічних реформ і залучення прямих іноземних інвестицій, є вкрай важливим та повчальним для України.

Отримавши незалежність у 1991 р., Казахстан майже ціле десятиліття перебував в економічному занепаді. Проте з 2000 по 2006 рр. щорічне економічне зростання у РК складало у середньому 10%, досягнувши рекордного показника 13,5% у 2001 р. Підйом був забезпечений в основному за рахунок нафтогазового сектора⁵⁵.

Значною мірою політичний та соціально-економічний розвиток Казахстану у 1990–2000-і рр. базувався на формулі першого президента Н. Назарбаєва: «спочатку економіка, потім політика».

Значною мірою за рахунок прямих іноземних інвестицій країна активно нарощувала видобуток природних ресурсів, будувала нові промислові підприємства, автомобільні та залізничні шляхи, порти, мости та інші об'єкти інфраструктури. У країні створена належна

54 Султанов Б. Указ. соч. С.59.

55 Нагімова А. Исламский капитал в экономике Казахстана. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. Том 65. № 2. С. 100–101.

правова база, заснована на спеціально прийнятому Законі «Про іноземні інвестиції», що надало можливість інвесторам з інших країн отримати рівні права із вітчизняним бізнесом. Як наслідок, Казахстан займає лідируюче положення серед пострадянських країн за обсягом залучених прямих іноземних інвестицій. За деякими оцінками, з моменту здобуття незалежності у 1991 р. Казахстан залучив понад 300 млрд дол. прямих іноземних інвестицій, що складає 75% від усіх інвестицій у регіон ЦА загалом⁵⁶.

Станом на початок 2020 р. країнами із найбільшим обсягом накопичених у Казахстані інвестицій були: Нідерланди – 64 млрд 419 млн дол., США – 38 млрд 448 млн дол., Великобританія – 23 млрд 028 млн дол., Китай – 14 млрд 597 млн дол., Франція – 13 млрд 892 млн дол. та Росія – 11 млрд 714 млн дол. На ці країни припадає 75% накопичених інвестицій всіх видів в економіку республіки. Загалом прямі інвестиції є основним видом іноземних інвестицій, на який припадає понад 72% всіх накопичених іноземних капіталовкладень в економіку РК⁵⁷.

Паливно-енергетичний комплекс є основою соціально-економічного розвитку Казахстану, завдяки якому країна глибоко інтегрувалася у глобалізовану економіку, успішно реалізовує свою продукцію на світових ринках і отримує значні доходи. Продукція ПЕК становить 17% казахстанського ВВП та забезпечує 44% республіканського бюджету⁵⁸.

Однак саме з енергетичним сектором пов'язані і основні ризики, які можуть негативно впливати на казахстанську економіку у контексті формування збалансованої структури економічної діяльності країни. Головною проблемою у цьому аспекті є значні коливання цін на нафту, які спостерігаються останніми роками, та негативний вплив пандемії коронавірусу COVID-19 2020–2021 рр. на розвиток нафтового сектору. Негативно на розвитку ПЕК Казахстану позначається обмеженість маршрутів постачання енергетичних ресурсів на ринки збуту. Переважна частина казахстанських нафти і газу транспортується через територію Росії. Постачати свої ресурси самостійно в європейському напрямку Казахстан не може – навіть вихід до

56 Foreign Policy: «Казахстан: медиатор евразийского сотрудничества». 19.04.2019. URL: <https://iwep.kz/#/posts/5cb9594af79ae317a5edca77/#header>

57 Додонов В. Инвестиционная активность ведущих стран мира в Казахстане. *Россия и новые государства Евразии*. 2020. № III. С. 94–113.

58 Жанбулатова Р., Андиржанова Г., Жиенбаев М. «Энергетический плюрализм» Казахстана: старые и новые риски. *Central Asia and the Caucasus*. 2021. Том 24. № 1. URL: https://www.ca-c.org/online/2021/journal_rus/cac-01/04.shtml

Каспійського моря не дає можливості вийти на світовий ринок без застосування транзиту.

Казахстан є безумовним лідером серед країн ЦА за всіма соціально-економічними показниками. При цьому, незважаючи на географічну близькість, спільні соціальні й етнокультурні риси та історичне минуле, лише 4,9% зовнішньої торгівлі Казахстану припадає на його сусідів по регіону ЦА, у той час як частка ЄС становить 32,6%, Росії – 22%, Китаю – 13,5%⁵⁹.

Таким чином, проведений аналіз демонструє, що історичний розвиток та національні традиції безпосередньо впливають на формування стратегії зовнішньої політики Республіки Казахстан, відмінною рисою якої є багатовекторність, що спрямована на реалізацію незалежної та вільної у своєму виборі політики на міжнародній арені. Ця багатовекторність склалася історично і має забезпечити балансування між різними геополітичними центрами сили, які впливають на РК та на регіон ЦА у цілому. Пріоритетами зовнішньої політики Казахстану на сьогоднішній день визначені: розвиток союзницьких відносин з Російською Федерацією; всебічне стратегічне партнерство з КНР; розширене стратегічне партнерство з США; стратегічні взаємини з державами Центральної Азії; розширене партнерство і співробітництво із Європейським Союзом.

Майбутнє Республіки Казахстан та регіону Центральної Азії у цілому значною мірою буде залежати від результатів транзиту влади, оскільки існує цілий ряд чинників, які можуть поставити під загрозу внутрішню стабільність та спровокувати посилення зовнішнього тиску на країну.

Казахстан є ключовою країною у контексті реалізації центрально-азійського вектора української зовнішньої політики, а отже процеси, що відбуваються в цій державі, безпосереднім чином визначатимуть зазначену політику та впливатимуть на її змістовне наповнення. Попри значну залежність Казахстану від Росії та його активну участь у російських інтеграційних об'єднаннях, українсько-казахстанські відносини мають високий потенціал для розвитку, зокрема, в енергетичній, транспортно-комунікаційній, машинобудівній та агропромисловій сферах. В умовах нинішньої енергетичної кризи особливо актуальним і взаємовигідним для всіх сторін постає питання щодо

59 Амирбек А., Маханов К., Тажибаев Р., Анламасова М. Страны Центральной Азии в контексте глобальной экономики: вызовы экономической интеграции. *Central Asia and the Caucasus*. 2020. Том 23. № 1. URL: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-01/09.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.1.09>

забезпечення прямих поставок казахстанських нафти і газу як до країн ЄС, так і до України.

Розділ 13. Зовнішня політика Киргизької Республіки: пошуки місця у світі, що змінюється

Характер і зміст зовнішньої політики Киргизької Республіки визначається її історією, культурно-цивілізаційними, соціально-економічними і географічними особливостями та політичною практикою, притаманною цій країні. За висновками П. Рудякова⁶⁰, для таких країн як Киргизстан, характерною є неповна відповідність доктринальних положень курсу та його практичної реалізації, яка зумовлена передусім зовнішніми впливами. Окрім того, зовнішньополітичні орієнтації країн Центральної Азії визначаються не лише об'єктивними чинниками (приналежністю до цивілізаційних, мовних, культурних, спільнот, а також до державних утворень, які існували в минулому, членством у міжнародних організаціях, участю у формальних і неформальних інтеграційних проєктах), але й суб'єктивними – персоною політичного лідера, соціально-економічною кон'юнктурою, системою міжособистісних зв'язків і зобов'язань тощо.

Внаслідок колоніальної структури економіки Киргизької РСР, незалежний Киргизстан серйозно постраждав через втрату великого ринку СРСР, куди йшло 98% експорту. Економічні показники країни на початку 1990-х були гіршими, ніж в інших колишніх радянських республіках, крім зруйнованих війною Вірменії, Азербайджану та Таджикистану⁶¹.

Не в останню чергу через залежність від міжнародних фінансових інституцій Киргизстан впроваджував ліберальну економічну політику⁶², будучи піонером у цьому плані в регіоні і досі утримуючи лідерство серед країн Центральної Азії в галузі економічних свобод. Але незважаючи на ці реформи, ситуація в економіці країни є складною.

На сьогодні Киргизстан – одна з небагатьох країн з доходом нижче середнього рівня в регіоні Європи та Центральної Азії. За даними Світового банку, Киргизстан займає 148 місце у світовому рейтингу

60 Рудяков П.М. Стратегія відкритості як імператив зовнішньої політики Киргизстану. *Засади зовнішньої політики пострадянських країн: цивілізаційні, геополітичні та соціально-економічні аспекти*: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 114.

61 Gutterman S., Ferris-Rotman A. Kyrgyz unrest plays into regional rivalry. 08.04.2010. URL: <https://www.reuters.com/article/idUSTRE6373KT20100408>

62 Исследование: «Кыргызстан. Десятилетия экономического отставания: что нужно для прорыва?». 26.04.2019. URL: <https://kloop.kg/blog/2019/04/26/issledovanie-kyrgyzstan-desyatiletia-ekonomicheskogo-otstavaniya-chto-nuzhno-dlya-proryva/>